

Characteristics of Mahdawī Governance from the Perspective of the Qur'ān

Sayyid Hasan Siadati¹, Hossein Elahinezhad²

¹ Level Four, Explanatory Imamate, Specialized Center of Imamology, Qom, Iran.
seieid33@gmail.com

² Professor, Department of Philosophy and Theology, Research Institute of Mahdavidism and Futurology, Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran (**Corresponding author**).
h.elahinejad@isca.ac.ir

Abstract

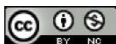
The discussion of governance in recent years has transformed into one of the key concepts in the fields of political science, public administration, and Islamic studies; however, in the space of Islamic studies, especially in relation to the doctrine of Mahdavidism (Mahdawīyah), many dimensions of this concept still require theoretical re-reading and elucidation. Mahdavidism in Islamic thought is not merely a theological belief or a promise related to the future, but rather it is considered a comprehensive horizon for understanding the desired social, political, cultural, and religious order on a global scale. From this perspective, "Mahdawī governance" can be considered as a complete and ultimate model of administering human society; a model that not only pursues the realization of justice and security but also seeks to guide humanity toward material and spiritual transcendence and the establishment of the divine religion throughout the entire world. Nonetheless, despite the abundance of verses and discussions related to Mahdavidism in Islamic resources, the examination of these verses with a governance approach and with the aim of discovering the characteristics pertaining to the nature, domain, ultimate goal, and attributes of this type of governance has been conducted less methodically. The main problem of the present article stems from this very research gap; meaning that an exact elucidation of what fundamental characteristics Mahdawī governance possesses from the perspective of the Qur'ān and how it differs from other models of governance has not yet been presented independently and systematically. Hence, it is necessary to identify and elucidate the main characteristics of this type of governance by directly referring to the verses of the Qur'ān and in the light of conceptual analysis, so that both its theoretical foundations become clear and the horizon of Islamic studies in the field of governance expands. The main objective of this research is to identify and elucidate the characteristics of Mahdawī governance from the perspective of the Noble Qur'ān; in such a way that

Cite this article: Siadati, S.H. & Elahinezhad, H. (2026). Characteristics of Mahdawī Governance from the Perspective of the Qur'ān. *Islamic Governance Studies*, 2(1), p. 89-110. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.73176.1043>

Received: 2025-08-15 ; **Revised:** 2025-10-07 ; **Accepted:** 2025-10-26 ; **Published online:** 2026-03-30

Type of article: Research Article
<https://jislamicgo.isca.ac.ir>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy
©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

through these characteristics, the nature, domain, scope, and ultimate goal of this model of governance can be clarified. The author intends to demonstrate that Mahdawī governance is not merely a religious government in its limited and common sense, but rather a comprehensive, global, and teleological model of political and social order that is formed based on definitive divine traditions (Sunan Ilāhīyah), and its ultimate horizon is the establishment of justice and religion throughout the world. In this regard, the article endeavors to present a clear picture of the pivotal characteristics of this governance and introduce it as the latest and most complete model of Islamic governance; a model in which global justice, global welfare, global security, and the all-dimensional transcendence of humanity are intertwined. This objective, at the same time, also pertains to the reinforcement of the theoretical literature of Islamic governance; because identifying the characteristics of Mahdawī governance can be effective in delineating preparatory models and better understanding the relationship among religious government, justice, divine leadership, and the global society. The main question of the article is that what are the characteristics of Mahdawī governance from the perspective of the Qurʾān? This question implicitly encompasses several sub-questions as well: what relationship does Mahdawī governance have with divine traditions in terms of nature and realization? How far is its domain and scope, and what societies and groups does it encompass? What are its intermediate and ultimate goals, and what components distinguish it from other models of governance? The fundamental issue is that if we look at Mahdavisism merely at the level of an individual belief or a historical promise, its civilizational and governance capacities will remain neglected; therefore, the article attempts to present a coherent answer to this question from within the verses of the Qurʾān by transforming this doctrine into an issue in the field of governance. This research has been conducted with a qualitative method and based on library and documentary data collection. The required data have been collected from resources related to the verses of Mahdavisism, exegeses (Tafāsīr), and research works, and have then been examined with a descriptive-analytical approach. In this method, the author has first attempted to formulate the concept of Mahdawī governance within the framework of Islamic studies, and then, by citing the verses of the Qurʾān and analyzing their implications, extract the pivotal characteristics of this type of governance. The advantage of this method is that instead of relying on subjective or merely rhetorical interpretations, it attempts to provide a conceptual and arguable picture of Mahdawī governance from the text of the Qurʾān and documented religious literature. Thus, the method of the article is not merely descriptive, but pertains to discovering the conceptual relations among Mahdavisism, divine tradition, justice, religion, and the global domain of governance. The most important finding of the article is that Mahdawī governance possesses several fundamental and distinct characteristics. The first characteristic is the inevitability and certainty of this governance. The author demonstrates that Mahdawī governance is founded upon divine tradition, and since divine tradition possesses attributes such as immutability, universality, and eternity, the realization of this type of governance will also be an indubitable and definitive matter. In other words, the triumph of truth over falsehood and the entrusting of the reins of the world's affairs to the righteous and the believers is not a mere possibility, but a certain promise in the logic of the Qurʾān. The

second characteristic is justice-centeredness. The article specifies that the intermediate goal of Mahdawī governance is the expansion of justice throughout the world. Justice here is not only an administrative or judicial element, but rather the main axis of social order and the basis for regulating human relations at the global level. The third characteristic is religion-centeredness; meaning that the long-term goal of Mahdawī governance is the establishment of religion throughout the entire world and providing the ground for divine servitude on a global scale. In addition to these three main characteristics, the article emphasizes that the domain of Mahdawī governance is global and transcends ethnic, religious, and geographical borders; in such a way that it encompasses various sects and religions as well. As a result, Mahdawī governance is not a limited and local model, but is considered an inclusive system for the realization of justice, welfare, security, and the material and spiritual transcendence of humanity at the global level. Based on the findings of this research, Mahdawī governance from the perspective of the Qur'ān must be considered the ultimate and complete model of divine governance; a model the realization of which is certain, its scope is global, and its ultimate goals are justice-expanding, religion-centered, and human-building. This governance not only leads to the establishment of social order and stability but also, by linking justice, guidance, security, welfare, and spirituality, delineates a new horizon of human existence. From this aspect, Mahdaviism in the Qur'ān is not merely a promise for the future, but a theoretical foundation for understanding the most supreme form of desired Islamic governance. The final conclusion of the article is that any theorization regarding Islamic governance, if it wishes to correctly recognize its ultimate horizon, is inevitably bound to pay attention to the characteristics of Mahdawī governance; because these characteristics present a comprehensive picture of the end of history, the triumph of truth, the globalization of justice, and the establishment of the divine religion. Consequently, Mahdawī governance must be considered both a certain Qur'ānic promise and an important conceptual framework for rethinking models of Islamic governance.

Keywords: Mahdawī Governance, Qur'ānic Characteristics of Governance, Conflict between Truth and Falsehood, Religion-Centeredness, Justice-Centeredness.

خصائص الحكومة المهدوية من المنظور القرآني

السيد حسن سيادتي^١، حسين إلهي نژاد^٢

^١ المستوى الرابع، الإمامة التبيينية، المركز التخصصي لمعرفة الإمام، قم، إيران. seiedi33@gmail.com

^٢ أستاذ، قسم الفلسفة والكلام، معهد المهدوية واستشراف المستقبل، أكاديمية العلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران (المؤلف المسؤول).

h.elahinejad@isca.ac.ir

المخلص

تحول بحث الحكومة في السنوات الأخيرة إلى أحد المفاهيم الرئيسية في مجال العلوم السياسية، والإدارة العامة، والدراسات الإسلامية؛ إلا أنه في أجواء الدراسات الإسلامية، لا سيما فيما يتعلق بعقيدة المهدوية، لا تزال العديد من أبعاد هذا المفهوم بحاجة إلى إعادة قراءة وتبيين نظري. ولا تُعد المهدوية في الفكر الإسلامي مجرد عقيدة كلامية أو وعداً مرتبطاً بالمستقبل، بل تُعتبر أفقاً شاملاً لفهم النظام المنشود اجتماعياً، وسياسياً، وثقافياً، ودينياً على النطاق العالمي. ومن هذا المنظور، يمكن أن تحظى «الحكومة المهدوية» بالاهتمام بمثابة نموذج كامل وغائي لإدارة المجتمع الإنساني؛ وهو نموذج لا يسعى إلى تحقيق العدالة والأمن فحسب، بل يهدف إلى هداية البشرية نحو السمو المادي والمعنوي وإقامة دين الله في جميع أنحاء المعمورة. ومع ذلك، وعلى الرغم من وفرة الآيات والمباحث المرتبطة بالمهدوية في المصادر الإسلامية، فإن دراسة هذه الآيات بمقاربة الحكومة ويهدف اكتشاف الخصائص الناطرة إلى ماهية هذا النوع من الحكومة، ونطاقها، وغايتها، ومميزاتها، قلما أُنجزت بصورة منهجية. وتنبثق المشكلة الأساسية للمقال الحالي من هذا الفراغ البحثي ذاته؛ بمعنى أنه لم يُقدم بعد تبيين دقيق، بصورة مستقلة ومنهجية، حول ماهية الخصائص التأسيسية التي تمتلكها الحكومة المهدوية من المنظور القرآني، وما هو الفارق بينها وبين النماذج الأخرى للحكومة. ومن هنا، تبرز الضرورة، من خلال الرجوع المباشر إلى آيات القرآن الكريم وفي ضوء التحليل المفاهيمي، لتحديد وتبيين الخصائص الرئيسية لهذا النوع من الحكومة، لكي تتضح مبانيها النظرية من جهة، وتتسع آفاق الدراسات الإسلامية في مجال الحكومة من جهة أخرى. والهدف الرئيسي من هذا البحث هو تحديد وتبيين خصائص الحكومة المهدوية من منظور القرآن الكريم؛ بنحو يمكن من خلال هذه الخصائص توضيح ماهية هذا النموذج من الحكومة، ونطاقه، وسعته، وغايته. ويسعى المؤلف إلى إظهار أن الحكومة المهدوية ليست مجرد حكومة دينية بمعناها المحدود والرائج، بل هي نموذج شامل، وعالمي، وهادف للنظام السياسي والاجتماعي، يتبلور على أساس السنن الإلهية القطعية، وأفقها النهائي هو إرساء العدالة والدين في جميع أنحاء العالم. وفي هذا المسار، يحاول المقال تقديم صورة واضحة عن المميزات المحورية لهذه الحكومة، والتعريف بها بمثابة النموذج الأخير والأكمل للحكومة الإسلامية؛ وهو نموذج تتلاحم فيه العدالة العالمية، والرفاه العالمي، والأمن العالمي، والسمو الشامل للبشرية. وهذا الهدف، في الوقت ذاته، ناظر إلى تعزيز الأدبيات النظرية للحكومة الإسلامية أيضاً؛ لأن تحديد خصائص الحكومة المهدوية يمكن أن يكون مؤثراً في رسم النماذج الممهدة والفهم الأفضل للنسبة بين الحكومة

استناداً إلى هذه المقالة: سيادتي، السيد حسن؛ إلهي نژاد، حسين (٢٠٢٦). خصائص الحكومة المهدوية من المنظور القرآني. دراسات الحكومة الإسلامية،

ص٨٩-١١٠. 10.22081/jislamicgo.2026.73176.1043. (١٢)

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٥/٠٨/١٥؛ تاريخ المراجعة: ٢٠٢٥/١٠/٠٧؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٥/١٠/٢٦؛ تاريخ النشر: ٢٠٢٤/٠٣/٣٠

https://jislamicgov.isca.ac.ir

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة، بحثية

الدينية، والعدالة، والقيادة الإلهية، والمجتمع العالمي. والسؤال الرئيسي للمقال هو: ما هي خصائص الحوكمة المهدوية من المنظور القرآني؟ ويتضمن هذا السؤال ضمناً عدة تساؤلات فرعية أيضاً: ما هي نسبة الحوكمة المهدوية من حيث الماهية والتحقق مع السنن الإلهية؟ وإلى أين يمتد نطاقها وسعتها وما هي المجتمعات والفئات التي تشملها؟ وما هي غايتها المتوسطة وغايتها النهائية وما هي المكونات التي تميزها عن النماذج الأخرى للحوكمة؟ والمشكلة التأسيسية تتمثل في أننا إذا نظرنا إلى المهدوية على مستوى عقيدة فردية أو وعد تاريخي بحت، فإن طاقاتها الحضارية والحوكمية ستُغفل؛ بناءً على ذلك، يحاول المقال، من خلال تحويل هذه العقيدة إلى مسألة في مجال الحوكمة، تقديم إجابة منسجمة عن هذا التساؤل من بطون آيات القرآن. وقد أنجز هذا البحث بالمنهج الكيفي وبناءً على الجمع المكتبي والوثائقي. حيث جُمعت البيانات المطلوبة من المصادر المرتبطة بآيات المهدوية، والتفاسير، والآثار البحثية، ومن ثم خضعت للدراسة بمقاربة وصفية - تحليلية. وفي هذا المنهج، سعى المؤلف أولاً إلى صياغة مفهوم الحوكمة المهدوية في إطار الدراسات الإسلامية، ثم استخراج الخصائص المحورية لهذا النوع من الحوكمة بالاستناد إلى آيات القرآن الكريم وتحليل دلالاتها. وتكمن ميزة هذا المنهج في أنه، بدلاً من الاعتماد على الاستنتاجات الذوقية أو الخطائية البحتة، يسعى لتقديم صورة مفاهيمية وقابلة للاستدلال عن الحوكمة المهدوية من نص القرآن الكريم والأدبيات الدينية الموثقة. وبهذا الترتيب، فإن منهج المقال ليس وصفاً فحسب، بل هو ناظر إلى اكتشاف النسب المفاهيمية بين المهدوية، والسنة الإلهية، والعدالة، والدين، والنطاق العالمي للحوكمة. وتتمثل أهم نتائج المقال في أن الحوكمة المهدوية تمتلك عدة خصائص تأسيسية ومتميزة. الخصيصة الأولى، هي حتمية وقطعية هذه الحوكمة. حيث يظهر المؤلف أن الحوكمة المهدوية تتركز على أساس السنة الإلهية، وبما أن السنة الإلهية تمتلك مميزات مثل عدم القابلية للتغيير، والشمولية، والخلود، فإن تحقق هذا النوع من الحوكمة سيكون أمراً لا يقبل الشك وقطعياً أيضاً. وبعبارة أخرى، فإن غلبة الحق على الباطل وإيكال زمام أمور العالم إلى الصالحين والمؤمنين، ليس مجرد إمكانية، بل هو وعد حتمي في المنطق القرآني. الخصيصة الثانية، هي محورية العدالة. ويصرح المقال بأن الغاية المتوسطة للحوكمة المهدوية، هي نشر العدالة في جميع أنحاء العالم. ولا تُعد العدالة هنا مجرد عنصر إداري أو قضائي، بل هي المحور الرئيسي للنظام الاجتماعي وأساس تنظيم العلاقات الإنسانية على المستوى العالمي. الخصيصة الثالثة، هي محورية الدين؛ بهذا المعنى أن الهدف طويل الأمد للحوكمة المهدوية، هو إقامة الدين في جميع أنحاء المعمورة وتمهيد أرضية العبودية لله على النطاق العالمي. وعلاوة على هذه الخصائص الرئيسية الثلاث، يؤكد المقال على أن نطاق الحوكمة المهدوية عالمي ويتخطى الحدود القومية، والمذهبية، والجغرافية؛ بنحو يشمل المذاهب والأديان المختلفة أيضاً. ونتيجة لذلك، ليست الحوكمة المهدوية نموذجاً محدوداً ومحلياً، بل تُعد نظاماً شاملاً لتحقيق العدالة، والرفاه، والأمن، والسمو المادي والمعنوي للبشرية على مستوى العالم. وبناءً على نتائج هذا البحث، يجب اعتبار الحوكمة المهدوية من المنظور القرآني النموذج النهائي والكامل للحوكمة الإلهية؛ وهو نموذج تحققه قطعي، ونطاقه عالمي، وغاياته ناشرة للعدالة، ومحورية للدين، وصانعة للإنسان. ولا تفضي هذه الحوكمة إلى إرساء النظام والاستقرار الاجتماعي فحسب، بل ترسم أفقاً جديداً للحياة الإنسانية من خلال الربط بين العدالة، والهداية، والأمن، والرفاه، والمعنوية. ومن هذه الجهة، لا تُعد المهدوية في القرآن مجرد وعد للمستقبل، بل هي بنية نظري لفهم أسمى صورة للحوكمة الإسلامية المنشودة. وتتمثل النتيجة النهائية للمقال في أن أي تطير في باب الحوكمة الإسلامية، إذا أراد معرفة أفقه الغائي بصورة صحيحة، فلا مناص له من الالتفات إلى خصائص الحوكمة المهدوية؛ لأن هذه الخصائص تقدم صورة شاملة عن مآل التاريخ، وغلبة الحق، وعولمة العدالة، وإرساء دين الله. وفي المحصلة، يجب اعتبار الحوكمة المهدوية وعداً قرآنياً قطعياً وإطاراً مفاهيمياً مهماً في الوقت عينه لإعادة التفكير في نماذج الحوكمة الإسلامية.

الكلمات المفتاحية: الحوكمة المهدوية، الخصائص القرآنية للحوكمة، تنازع الحق والباطل، محورية الدين، محورية

العدالة.

شاخصه‌های حکمرانی مهدوی از منظر قرآن

سید حسن سیادت^۱، حسین الهی‌نژاد^۲

^۱ سطح چهار، امامت تبیینی، مرکز تخصصی امام‌شناسی، قم، ایران. seiied33@gmail.com

^۲ استاد، گروه فلسفه و کلام، پژوهشکده مهدویت و آینده‌پژوهی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول).
h.elahinejad@isca.ac.ir

چکیده

حکمرانی مهدوی نوع خاصی از حکمرانی است که در آینده بشریت رقم می‌خورد و از شاخصه‌هایی برخوردار است که آن را متمایز از دیگر انواع حکمرانی‌ها قرار می‌دهد. برشمردن این شاخصه‌ها از منظر قرآن، زوایای گوناگون حکمرانی مهدوی را از جهت ماهیت، گستره و قلمرو و هدف و غایت روشن می‌کند. از دیگر سو در کتاب الهی آیات پرشماری در ارتباط با مهدویت وجود دارد که راه شناخت شاخصه‌های حکمرانی مهدوی را هموار می‌کند و از این رو واکاوی شاخصه‌ها از این منظر ضروری است بویژه آنکه به دلیل نوپایی مسأله حکمرانی، آیات مهدویت با نگاه حکمرانی و بررسی شاخصه‌های آن تاکنون به بحث و گفتگو درنیامده است. این نوشتار با روش کیفی در جمع‌آوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی و در پردازش داده‌ها به صورت توصیفی و تحلیلی دست یازیده است و با تمرکز بر آیات مهدویت، شاخصه‌های گوناگونی در اختیار قرار می‌دهد. دستاورد تحقیق نشان می‌دهد که حکمرانی مهدوی از حیث ماهیت و برپایه سنت الهی، حتمی و قطعی است. از نظر قلمرو جغرافیایی جهانی است و گستره آن مذاهب و ادیان مختلف را شامل می‌شود. هم‌چنین به لحاظ هدف و غایت، عدالت‌محور و دین‌محور است.

کلیدواژه‌ها: حکمرانی مهدوی، شاخصه‌های قرآنی حکمرانی، تنازع حق و باطل، دین‌محوری، عدالت‌محوری.

استاد به این مقاله: سیادت، سید حسن؛ الهی‌نژاد، حسین (۱۴۰۵). شاخصه‌های حکمرانی مهدوی از منظر قرآن. *مطالعات حکمرانی اسلامی*، (۱)۲.

ص ۸۹-۱۱۰. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.73176.1043>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

© ۱۴۰۵ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

حکمرانی از مفاهیم نوپایی است که نقش سیاست‌گذاری، تنظیم‌گری، راهبری و تسهیل‌گری امور در جامعه را ایفا می‌کند. در حکمرانی مباحث گوناگونی چون مبانی، کارکرد، قلمرو، ارکان، سبک و روش و هدف و غایت حکمرانی مطرح می‌شود و یکی از مسائل بایسته در تبیین حکمرانی، شناخت شاخصه‌های آن است که از زوایای مختلف قابل بحث و بررسی بوده و این شاخصه‌ها با دیگر مؤلفه‌ها مانند ماهیت، گستره و غایت حکمرانی در ارتباط است. حکمرانی مهدوی نیز که از انواع حکمرانی خاص به‌شمار می‌آید، از شاخصه‌های ویژه‌ای برخوردار بوده و آن را از انواع حکمرانی‌های دیگر متمایز می‌کند. دستیابی به شاخصه‌های حکمرانی مهدوی از منظرهای گوناگون چون قرآن کریم ممکن می‌شود. قرآن کریم اهمیت و جایگاه ویژه‌ای نزد مسلمانان دارد و از طرفی آیات پرشماری به بحث مهدویت اشاره دارد؛ به طوری که دانشیان امامیه در این باره نگاه‌های مستقلی پدید آورده‌اند. بحرانی در «المحجة فی ما نزل فی القائم الحجة»، ۱۲۰ آیه مهدوی را گردآوری کرده است (بحرانی، ۱۴۲۷ق). گروهی از پژوهشگران در «معجم احادیث الإمام المهدی ع»، ۲۶۶ آیه در موضوع مهدویت جمع‌آوری نموده‌اند (مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۲۸ق). در «الإمام المهدي في القرآن و السنة» ۳۰۰ آیه مهدوی بررسی شده است (ابومعاش، ۱۴۳۰ق). بنابراین، آیات قرآنی در زمینه مهدویت، ظرفیت بالایی در کشف شاخصه‌های حکمرانی مهدوی دارد. موضوع امام مهدی (ع) و مسائل مرتبط با آن حضرت از دیرباز دغدغه دانشمندان امامیه و اهل سنت بوده و در این باره آثار مکتوب فراوانی نگاشته شده است. رشد تصاعدی تألیفات بویژه پس از انقلاب اسلامی با استناد به آمار و با مقایسه با آثار پیشینی، به روشنی دیده می‌شود. البته نگاه به مهدویت به عنوان یک حوزه مطالعاتی مستقل و نه وابسته و زیرمجموعه، سابقه چندانی ندارد و همچنان بررسی مسائل مهدویت با رویکردهای تازه ضروری به نظر می‌آید. حکمرانی مهدوی از جمله مسائل نوظهور در مهدویت می‌باشد که مقالاتی چون «رابطه حکمرانی متعالی مهدوی و حکمرانی مطلوب ولی فقیه» (الهی‌نژاد، ۱۴۰۲، ص ۹-۳۷)، «فلسفه حکمرانی مهدوی» (الهی‌نژاد، ۱۴۰۳، ص ۹-۳۰)، «نقش مردم در حکمرانی مهدوی» (سلیمیان، ۱۴۰۳، ص ۱۳۱-۱۵۱) و «بررسی و تحلیل مبانی و مباحث نظری حکمرانی مهدوی» (الهی‌نژاد، ۱۴۰۴، ص ۱۴۰-۱۶۶) از تحقیقات مرتبط در این حوزه به‌شمار می‌آید. شاخصه‌های حکمرانی مهدوی از منظر قرآن از دیگر موضوعات نوینی است که بحث و بررسی در آن بایسته می‌باشد و از این‌رو تحقیق حاضر با روش توصیف و تحلیل داده‌ها و با استناد به منابع کتابخانه‌ای، درصدد کشف شاخصه‌ها از منظر آیات قرآن برآمده است. در بحث شاخصه‌های حکمرانی مهدوی از منظر قرآن، ابتدا «حکمرانی» در لغت و اصطلاح و «حکمرانی مهدوی» با دو رویکرد عام و خاص مفهوم‌شناسی می‌شود. پس از آن ۳ شاخصه برجسته از شاخصه‌های قرآنی حکمرانی مهدوی بررسی خواهد شد: نخست؛ حتمیت و قطعیت. حکمرانی مهدوی سنت الهی است که در تحقق آن تردیدی

وجود ندارد. دوم؛ عدالت محوری. هدف و غایت میانی حکمرانی مهدوی، گسترش عدالت است و چنین هدفی در نهایت به تحقق عبودیت و بندگی می انجامد. سوم؛ دین محوری. هدف بلندمدت مهدویت، اقامه دین در سراسر گیتی است که چنین غایتی در سایه سیاست گذاری، تنظیم گری، هدایت گری و راهبری حکمرانی مهدوی واقع می شود.

۲. مفهوم شناسی

۲-۱. حکمرانی در لغت و اصطلاح

واژه «حکمرانی» ترکیب یافته از دو کلمه «حکم» و «رانی»، به معنای تنظیم و اداره امور آمده و به رابطه میان شهروندان و حاکمان اطلاق می شود (حق شناس و همکاران، ۱۳۷۹، ص ۲۲۱). از حکمرانی در زبان عربی با واژگان معادل «حوکمة» و در زبان انگلیسی با واژه گاورننس^۱ یاد می شود. دهخدا معنای آن را همسان فرماندهی، حکومت و عمل و شغل حکمران دانسته است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۶، ص ۹۱۶۴). در فرهنگ لغت آمریکایی هریتیج، عمل، فرایند یا قدرت حکومت کردن معنا شده است. حکمرانی در فرهنگ لغت انگلیسی آکسفورد، فعالیت یا روش حکمرانیدن، اعمال کنترل یا قدرت بر فعالیت های زیردستان نظام از قوانین و مقررات تعریف شده است. حکمرانی در اصطلاح، فرایند نظام مندی جهت راهبری، هدایت گری، تسهیل گری و تنظیم گری جامعه از مبدأ تا مقصد است. به بیان دیگر، حکمرانی یک فرایند و یک تکنولوژی نرم است که از سیاست گذاری شروع شده تا به تحقق اهداف منتهی می شود (خسروپناه، ۱۴۰۲، ص ۱۴). حکمرانی از قدیم مطرح بوده و دارای پیشینه طولانی از نظر تاریخی است (بور، ۱۳۹۷، ص ۲۲)؛ ولی با قید مدرن و نوین، امری جدید و با نگرش آکادمیکی است؛ فرایند نظام مند برای سیاست گذاری، قانون نگاری و ساختار سازی است. حکمرانی، سازوکار هدفمندی است که نظام های اجتماعی را به سمت اهدافشان هدایت می کند. در واقع، حکمرانی همان نظم به علاوه عقلانیت بوده و فرایند امور است و کاری است که دولت ها و حکومت ها در قبال شهروندان، و شرکت ها و سازمان ها در قبال کارکنان شان به صورت آگاهانه و یا غیر آگاهانه انجام می دهند (بور، ۱۳۹۷، ص ۱۱). حکمرانی مجموعه ای از اقدامات فردی و نهادی، عمومی و خصوصی برای برنامه ریزی و تعاون مشترک در امور اداره کشور است. حکومت ها به جای آنکه به تنهایی مسئولیت کامل اداره جامعه را در تمام سطوح برعهده گیرند، مردم، بخش های خصوصی و نهادهای مردمی را در تصمیم گیری و اداره امور کشور شریک می کنند. سازوکاری که بتواند توانایی ها و ایده های بخش خصوصی، دولتی و جامعه مدنی را هم افزایی نماید و در تعیین هدف، تعمیم سازی و اجرای برنامه ها در سطح ملی و محلی مشارکت فعال داشته باشد (ویسی، ۱۳۹۲، ص ۹۸). روشی که به واسطه آن یک کشور مدیریت، اداره و نظارت می شود

(قلی‌پور، ۱۳۸۴، ص ۱۱۲). در تعریف مختار، حکمرانی به معنای راهبری صحیح و به هم پیوسته قدرت از مبدأ تا مقصد برای حل مسائل و مشکلات در راستای تحقق اهداف است. به بیان دیگر، حکمرانی به معنای جریان یافتن نهاد قدرت و سیاست در سایر نهادهای اجتماعی است. همچنین حکمرانی به معنای کنترل و نظارت جامعه با محوریت دولت برای پیاده‌سازی قانون در جامعه است.

بنابر تعاریف یاد شده، حکمرانی سه مؤلفه هویت‌ساز دارد که آن را از حکومت متفاوت می‌کند:

نخست؛ حکمرانی مسأله‌ای مرکب، سازه‌ای و ذوابعاد است. به دیگر بیان، حکمرانی مسأله‌ای بسیار گسترده و پیچیده است که همه سطوح جامعه را درگیر می‌کند. بر این اساس، مسائلی که ظرفیت آن محدود به یک نفر یا قشر ویژه‌ای باشد، از حکمرانی خارج است.

دوم؛ در حکمرانی برخلاف حکومت، ذی‌نفعان و کنشگران گوناگونی برای حل مسأله وجود دارند.

سوم؛ در حکمرانی روح مشارکت وجود دارد. در حکومت ممکن است کاری را دولت بدون دخالت مردم و نهادها انجام دهد، اما در حکمرانی اینگونه نیست. نقش دولت در حکمرانی، تنظیم امور است، و نه اعمال قدرت.

۲-۲. حکمرانی مهدوی

نسبت و ارتباط دو واژه «حکمرانی» و «مهدوی» که تشکیل دهنده کلمه‌ای به نام «حکمرانی مهدوی» است، اولاً، ترکیب آنها از نوع ترکیب وصفی است، و نه اضافی (واله، ۱۴۰۰، ص ۳۲)، ثانیاً، تقیید حکمرانی به قید «مهدوی» در برابر حکمرانی نبوی و علوی، از نوع تقیید توضیحی و در برابر حکمرانی عرفی و خوب که با رویکرد سکولار و با مبنای لیبرالیسم توجیه می‌شود، از نوع تقیید احترازی است. اما نسبت به حکمرانی ولی فقیه که در عصر غیبت به سرپرستی جانشینان امام زمان (ع) اداره می‌شود، از نوع قسم و مقسم است؛ زیرا حکمرانی مهدوی مقسم برای دو نوع حکمرانی است؛ حکمرانی متعالی مهدوی و حکمرانی ولی فقیه که هر دو از اندیشه مهدویت برمی‌خیزند. پس، به‌طور کلی می‌توان گفت که حکمرانی مهدوی با این ترکیب تقیید و تقسیم، از دیگر اقسام حکمرانی‌ها متمایز می‌گردد.

۲-۳. رویکرد عام و خاص در حکمرانی مهدوی

حکمرانی مهدوی با دو رویکرد عام و خاص مفهوم‌شناسی می‌شود. در رویکرد عام به مطلق حکمرانی مهدوی بدون تعیین متولیان توجه می‌گردد. ولی در رویکرد خاص یا بالمعنی الخاص، تعریف حکمرانی مهدوی همراه با تعیین متولیان مد نظر است. حکمرانی مهدوی با تعریف عام، الگویی از حکمرانی اسلامی است که براساس اندیشه مهدویت، بنیان و سامان گرفته و به هدایت و راهبری جامعه و شهروندان جهت رسیدن به تعالی و کمال مادی و معنوی می‌پردازد. این تعریف، علاوه‌بر حکمرانی شخص امام زمان (ع)، حکمرانی جانشینان آن حضرت (ع) را نیز دربرمی‌گیرد و از این‌رو هم دوران پیشاظهر و هم

پساظهور را شامل می‌شود. حکمرانی مهدوی با تعریف خاص به دو قسم تقسیم می‌شود: حکمرانی مهدوی با حاکمیت شخص امام مهدی (ع) و حکمرانی مهدوی با حاکمیت جانشینان امام مهدی (ع) نظیر ولی فقیه. حکمرانی مهدوی به سرپرستی شخص امام مهدی (ع)، آخرین الگو و مدل حکمرانی اسلامی است که براساس اندیشه مهدویت شکل گرفته و با رویکرد جهانی به سیاست‌گذاری، تنظیم‌گری، راهبری و تعالی جامعه و شهروندان برای رسیدن به عدالت جهانی، رفاه جهانی، امنیت جهانی و... می‌پردازد. به بیان دیگر، حکمرانی متعالی یعنی اجرا و اعمال سیاست در جامعه با نگرش مردم‌سالاری دینی براساس اندیشه مهدویت و حاکمیت مستقیم امام مهدی (ع) جهت تعالی و رشد امور مادی و معنوی بشر در دو ساحت دنیا و آخرت. اما حکمرانی مهدوی به سرپرستی ولی فقیه، الگو و مدلی از حکمرانی اسلامی است که براساس اندیشه مهدویت شکل گرفته و با رویکرد زمینه‌سازی ظهور به تسهیل‌گری، تمهیدگری و راهبری جامعه و شهروندان برای رسیدن به آمادگی کامل، شایستگی فراگیر و بایستگی لازم، جهت تحقق ظهور می‌پردازد. محوریت پژوهش حاضر بر حکمرانی مهدوی با حاکمیت شخص امام مهدی (ع) است و درصدد است به بیان شاخصه‌ها در این نوع از حکمرانی بپردازد.

۳. شاخصه‌های حکمرانی مهدوی

حکمرانی مهدوی همچون دیگر حکمرانی‌های الهی و غیرالهی و بشری و غیربشری و حکمرانی نبوی و علوی و حکمرانی ولی فقیه در عصر غیبت، از شاخصه‌هایی برخوردار است. این شاخصه‌ها گاهی عام و گاهی ویژه حکمرانی مهدوی است که از منظرهای گوناگون می‌توان بدان پرداخت. شاخصه‌های حکمرانی مهدوی از منظر قرآن مختلف است که از آن میان ۳ مؤلفه حتمیت و قطعیت، عدالت‌محوری و دین‌محوری بررسی می‌شود.

۳-۱. حتمیت و قطعیت

اولین شاخصه حکمرانی مهدوی از منظر قرآن، حتمیت و قطعیت آن است که براساس کلام الهی بدون تردید به وقوع می‌پیوندد و اراده خدا بر تحقق آن بنا نهاده شده است. قطعیت حکمرانی مهدوی از منظر آیات با مؤلفه سنت الهی توجیه می‌شود. بر این اساس، سنت پروردگار اقتضاء می‌کند تا در آینده جهان، حق بر باطل غالب آید و حکمرانی به دست افراد با ایمان و صالح درآید. به عبارت دیگر، حتمی بودن لازمه سنت بودن یک امر است؛ زیرا سنت الهی شاخصه‌هایی دارد که توجه به آن، تردیدناپذیری تحقق حکمرانی مهدوی را تأمین می‌کند. این شاخصه‌ها عبارتند از:

نخست؛ تغییرناپذیری و تخلف‌ناپذیری. سنت الهی بر پایه قانون علت و معلول توجیه می‌شود که قانونی عقلی بوده و از تغییر و تحول عاری می‌باشد. بدین ترتیب هر یک از موجودات هستی مرتبه خاصی دارد که در دیگر موجودات تأثیر می‌گذارد و این همان سنت الهی است. آیه «سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ

قَبْلُ وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا» (احزاب، ۶۲) به شاخصه نخست اشاره دارد که سنت خدا در امت‌های گذشته نیز مطرح بوده و در سنت خدا هرگز تغییری رخ نخواهد داد. بنابراین، وعده الهی درباره حکمرانی صالحان، مشمول این تغییرناپذیری است.

دوم؛ عمومیت و فراگیری. سنت الهی فراگیر است؛ به این معنا که اولاً، همه امت‌های گذشته و آینده را در بر می‌گیرد و در همه امور فردی و اجتماعی ساری است؛ ثانیاً، هم در امور تکوینی و هم در امور تشریحی جریان دارد. سنت تشریحی برخلاف سنت تکوینی، اختیاری است و وابسته به رفتار و کردار آدمی می‌باشد. مانند آیه «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَ لَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ» (ابراهیم، ۷) که شکرگزاری عامل زیادی نعمت و ناسپاسی، عامل عذاب الهی معرفی شده است. حکمرانی صالحان نیز به عنوان یک سنت، منحصر به دوره‌ای خاص نیست و تحقق نهایی و کامل آن در دوران مهدوی، این قانون عام الهی را ترسیم می‌نماید.

سوم؛ ابدیت و جاودانگی. سنت الهی همیشگی و مستمر است که از هنگامه آفرینش جهان و انسان برقرار بوده و تا پابرجایی نظام هستی ادامه دارد. به بیان دیگر، سنت خدا ازلی و ابدی است و رنگ نابودی به خود نمی‌گیرد (الهی‌نژاد، ۱۳۹۵، ص ۳۵۱-۳۵۶). براساس این ویژگی، وعده حکومت صالحان ازلی و مربوط به پایان تاریخ است و رنگ زوال نمی‌پذیرد.

بنابراین، سنت الهی سه شاخصه مهم تغییرناپذیری، عمومیت و جاودانگی دارد که نگرش در آن، قطعیت را به دنبال می‌آورد و در پی آن حکمرانی مهدوی که در چارچوب سنت الهی تعریف می‌شود نیز قطعیت و حتمیت دارد. نظر در آیات مرتبط با حکمرانی مهدوی، مخاطب کلام الهی را با دو دسته از آیات در این زمینه آشنا می‌سازد:

(۱) آیاتی که حکمرانی مهدوی را با عنوان سنت استخلاف و وراثت بیان می‌کند.

(۲) آیاتی که سنت پیروزی حق بر باطل را در ورای تنازع آن دو به تصویر می‌کشد. از این رو قطعیت حکمرانی مهدویت در دو دسته آیات استخلاف و چیرگی حق بر باطل قابل بررسی است.

۲-۳. استخلاف و وراثت

قرآن کریم از سنت استخلاف دو گونه سخن می‌راند: گاهی استخلاف یاد شده در آیات به صورت عام و بدون هیچ قیدی مطرح می‌گردد. در این موارد، استخلاف برای انسان بماهو انسان بدون نظر به شاخصه‌های گوناگون او چون اسلام و ایمان و عمل صالح بیان می‌شود. مانند آیه «هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ» (فاطر، ۳۹) که به خلیفگی انسان به طور مطلق اشاره دارد. گاهی نیز از استخلاف با معنای خاص آن گفتگو می‌شود. آیات ناظر به حکمرانی مهدویت از گونه دوم استخلاف به‌شمار می‌رود. در این صورت ویژگی‌های افراد چون ایمان، تقوی، عمل صالح و شجاعت نقش‌آفرین است (الهی‌نژاد،

۱۳۹۵، ص ۳۶۰-۳۶۱)؛ مثال این نوع از استخلاف و وراثت در دو نمونه زیر آمده است:

آیه نخست: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لِيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَ لِيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَ مَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» (نور، ۵۵)، «خدا به کسانی از شما که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند، وعده داده است، حتماً آنان را در این سرزمین جانشین [خود] قرار دهد؛ همان‌گونه که کسانی را که پیش از آنان بودند، جانشین [خود] قرار داد و [وعده داده است] آن دینی را که برایشان پسندیده است، به سودشان مستقر کند و بیمشان را به ایمنی مبدل گرداند [تا] مرا عبادت کنند و چیزی را با من شریک نگردانند و هر کس پس از آن به کفر گراید، آنان‌اند که نافرمان‌اند». این آیه حکمرانی مهدوی را در آینده بشریت ترسیم می‌کند که به سنت الهی، استخلاف از آن گروهی با خصوصیات ایمان و عمل صالح است. ارتباط آیه با حکمرانی مهدوی با نگاه در روایات ذیل آن باورپذیر می‌شود. عیاشی نقل می‌کند که امام سجاد (ع) پس از قرائت آیه فرمود: «به خدا آنان شیعیان ما اهل بیت هستند که وعده الهی به دست مهدی (عج) برایشان رقم می‌خورد و رسول خدا (ص) فرمود: اگر از دنیا تنها یک روز باقی باشد، پروردگار به قدری آن را طولانی می‌کند، تا مردی از عترتم که هم‌نام من است، بیاید و زمین را از عدل و قسط پر کند؛ همان‌گونه که از ظلم و جور آکنده شده است»^۱ (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۴۴۴).

برخی از مفسران نیز کوشیده‌اند با استفاده از ظاهر آیه، آن را منحصر به حکمرانی امام مهدی (عج) بدانند؛ زیرا، اولاً، مصداق مؤمن کامل، ائمه (ع) هستند. ثانیاً، «الف و لام» در «الصالحات» دلالت بر عمومیت عمل صالح دارد. بر این اساس، جز معصومان (ع) کسی از اعمال فاسد خالی نیست. ثالثاً، چنین استخلافی در همه کره زمین صورت می‌گیرد که تاکنون برای هیچ کس محقق نشده است. رابعاً، تمکین در زمین و تبدیل خوف به امنیت، منحصر به دوره ظهور و رجعت است که هیچ کافر و مشرک و ظالم و مخالفی روی زمین باقی نمی‌ماند (طیب، ۱۳۶۹، ج ۹، ص ۵۵۵-۵۵۶). قطعی بودن حکمرانی مهدوی با توجه به سنت استخلاف ثابت می‌شود. افزون بر قطعیت سنت الهی، قرینه‌های دیگر، قطعیت حکمرانی مهدوی را به منصف ظهور می‌رساند. اولین قرینه در ابتدای آیه یعنی «وعد الله» است که استخلاف را در قالب وعده الهی بیان می‌کند. وعده الهی برخلاف وعید، تخلف‌ناپذیر است؛ زیرا تخلف وعده قبیح است و امر قبیح در ساحت خدا راه ندارد (طیب، ۱۳۶۹، ج ۹، ص ۵۵۵). آیه «إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ» (آل عمران، ۱۹۴)، و «إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ» (آل عمران، ۹) نیز به این نکته اشاره دارد. از همین جاست که دانشمدانی چون فخر رازی، «لیستخلفنهم» را پاسخ قسم محذوف یا وعده الهی

۱. «روي العیاشی بإسناده عن علی بن الحسین علیهما السلام أنه قرأ الآية وقال هم والله شیعتنا اهل البیت يفعل ذلك بهم علی یدی رجل منا وهو مهدی هذه الامة وهو الذي قال رسول الله صلى الله عليه وآله لو لم يبق من الدنيا الا يوم لطول الله ذلك اليوم حتى يلي رجل من عترتي اسمه اسمي يملأ الأرض عدلاً وقسطاً كما ملئت ظلماً وجوراً».

دانسته‌اند؛ زیرا وعده الهی در تحقق، نازل منزله قسم است (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۴، ص ۴۱۴). اتصال فعل‌های «یستخلف»، «یمكن» و «یبدل» به «نون» تأکید، قرینه دوم در قطعیت وقوع وعده است. نگرش در روایات مرتبط با آیه نیز قرینه دیگری بر قطعیت به‌شمار می‌رود. به طور مثال در روایت یاد شده حتمی بودن حکمرانی مهدوی به گونه‌ای است که اگر تنها یک روز از دنیا باقی باشد، این امر محقق خواهد شد.

آیه دوم: «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» (انبیاء، ۱۰۵). مقصود از «زبور»، کتاب داوود (ع) است. «ذکر» در این آیه به معنای تورات یا قرآن کریم می‌آید. واژه «أرض» آنگاه که بدون قید بکار رود، سراسر کره زمین را دربر می‌گیرد. «ارث» گرچه به معنای انتقال چیزی بدون دادوستد به دیگری است، اما در برخی آیات به پیروزی قوم صالح بر ناصالح و تسلط بر امکانات آنان اطلاق می‌شود. «صالح» یعنی کسی که در تمام امور شایستگی‌های بایسته را دارد. با توجه به معانی واژگان، مفهوم آیه اینچنین است: «ما در کتاب زبور علاوه بر قرآن مجید (یا پس از تورات) نوشتیم که زمین را بندگان صالح و شایسته من در اختیار خواهند گرفت» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ص ۱۱۲-۱۱۳). ویژگی وراثت سراسر زمین به بندگان شایسته که در آیه به آن اشاره شده است و توجه به روایات در این زمینه، تطبیق آیه را بر حکمرانی مهدوی قوت می‌بخشد. در حدیثی امام باقر (ع) عباد صالح را یاران مهدی (عج) در آخرالزمان معرفی کردند^۱ (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۱۰۶). در بیان شیخ مفید، روایات حکمرانی مهدوی مستفیض است و امام مهدی (ع) همان امام صاحب شمشیری است که غیبت کوتاه و غیبت طولانی دارد. همان‌گونه که رسول خدا (ص) فرمود: ایام به پایان نمی‌رسد، مگر آنکه خدا، مردی از اهل بیت و هم‌نام من بفرستد تا زمین را پر از عدل و داد کند، همانطور که از ظلم و ستم پر شده است^۲ (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۴۰). حکمرانی مهدوی و چنین وراثتی به حتم اتفاق خواهد افتاد؛ زیرا افزون بر تأکیدهای درون آیه چون «لقد» و «أن»، واژه «کتبنا» نیز بر قطعیت دلالت دارد. چنانچه فراهی از زبور داوود (ع) نیز موافق با محتوای آیه، نوید وراثت صالحان را می‌دهد. مانند آنکه گوید: «هان بعد از اندک زمانی شریر نخواهد بود. و اما حلیمان وارث زمین خواهند شد». همچنین آمده است: «و اما صالحان را خداوند تأیید می‌کند. خداوند روزهای کاملان را می‌داند و میراث ایشان خواهد بود تا ابد الآباد» (مهدی پور، ۱۳۸۸، ص ۷۶). علاوه بر این موارد، تحقق وراثت با توجه به سنت الهی بودن آن به اثبات می‌رسد؛ زیرا ماهیت سنت الهی، خلل‌ناپذیری تحقق وراثت را در پی دارد.

۱. «قال أبو جعفر ع هم أصحاب المهدي (ع) في آخر الزمان».

۲. «وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص لَنْ تَقْضِيَ الْأَيَّامَ وَاللَّيَالِي حَتَّى يَبْعَثَ اللَّهُ رَجُلًا مِنْ أَهْلِ بَيْتِي يُوَاطِئُ اسْمُهُ اسْمِي يَمْلُؤُهَا عَدْلًا وَ قِسْطًا كَمَا مُلِئَتْ ظُلْمًا وَ جَوْرًا».

۳-۳. پیروزی حق بر باطل

حکمرانی مهدویت از سنت‌های تخلف‌ناپذیر الهی است که ظهور و بروز آن وابسته به اراده و اختیار بشر است؛ بنابراین، سنتی مقید است و ضرورت آن به تبع سنت پیروزی حق بر باطل توجیه می‌شود. تنازع میان حق و باطل در عرصه‌های گوناگون زندگی بشر تبلور دارد. انسان موجودی دو بعدی است؛ بعد طبیعی و بعد ماورایی که هر یک خواسته‌هایی دارند و این دو بعد همواره در قالب حق و باطل در ستیز با یکدیگر هستند. همین درگیری درون، به زندگی بیرونی و در امور اجتماعی سرایت می‌کند و جنگ حق و باطل را برپا می‌نماید. انسان‌های صالح که طینت پاک دارند، در برابر انسان‌های ناباب و شیطان‌سرشت در پیکار هستند. این نزاع از ابتدای آفرینش انسان با نافرمانی ابلیس آغاز شد و با کارزار فرزندان آدم ادامه یافت و تا فرجام بشریت ادامه خواهد داشت. در مورد نزاع حق و باطل و سرنوشت نهایی آن دو، سه دیدگاه وجود دارد:

نخست؛ نظریه‌ای که فرجام بشر را با نگاه حق‌محورانه دنبال می‌کند و در انتظار روزی به سر می‌برد که منجی آسمانی ظهور کند و حق را تثبیت و باطل را از بین ببرد.

دوم؛ اندیشه‌ای که سیر تاریخ را نه به صورت خطی، بلکه دورانی و به صورت فراز و فرود ترسیم می‌کند که با اختلاط حق و باطل طی می‌شود و در این عرصه، همواره باطل میدان‌دار است.

سوم؛ نظریه‌ای که بر پایه جهان‌بینی مادی، آینده تاریکی برای بشر به تصویر می‌کشد که پیش از رسیدن به سرانجام، زندگی‌اش به پایان می‌رسد. دیدگاه درست از منظر قرآن، همان نظریه نخست است که آینده‌نگری حق‌محور را مطرح می‌کند و حکمرانی مهدوی را هدف تاریخ بشر معرفی می‌کند (الهی‌نژاد، ۱۳۹۵، ص ۴۰۰-۴۲۸). به طور نمونه در آیه «قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ» (اعراف، ۱۲۷) موسی به قوم خود گفت: «از خدا یاری جوید و پایداری ورزید که زمین از آن خداست. آن را به هر کس از بندگانش که بخواهد، می‌دهد و فرجام [نیک] برای پرهیزگاران است». گرچه خطاب به بنی‌اسرائیل است، اما نتیجه‌ای کلی از آن برداشت می‌شود که همه انسان‌ها در طول تاریخ را دربرمی‌گیرد که خدا مالک اصلی زمین است و آن را به هر که بخواهد، به ارث می‌دهد و عاقبت کار از آن خدا ترسان است. امام باقر(ع) فرمود: در کتاب علی(ع) پس از ذکر آیه آمده است: «من و اهل بیتم وارثان زمین هستیم و مصداق متقون ماییم و همه زمین برای ماست ... تا هنگامی که قائم ظهور کند و زمین را به جز از شیعیان، پس می‌گیرد»^۱ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱،

۱. «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: وَجَدْنَا فِي كِتَابِ عَلِيِّ ع - إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ أَنَا وَ أَهْلِ بَيْتِي الَّذِينَ أَوْرَثَنَا اللَّهُ الْأَرْضَ وَ نَحْنُ الْمُتَّقُونَ وَ الْأَرْضُ كُلُّهَا لَنَا فَمَنْ أَحْيَا أَرْضاً مِنَ الْمُسْلِمِينَ فَلْيَعْمُرْهَا وَ لِيُؤَدِّ خَرَاجَهَا إِلَى الْإِمَامِ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي وَ لَهُ مَا أَكَلَ مِنْهَا فَإِنْ تَرَكَهَا أَوْ أَخْرَبَهَا وَ أَخَذَهَا رَجُلٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ مِنْ بَعْدِهِ فَعَمَرَهَا وَ أَحْيَاهَا فَهُوَ أَحَقُّ بِهَا مِنَ الَّذِي تَرَكَهَا يُؤَدِّي خَرَاجَهَا إِلَى الْإِمَامِ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي وَ لَهُ مَا أَكَلَ مِنْهَا حَتَّى يَظْهَرَ الْقَائِمُ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي بِالسَّيْفِ فَيُحَوِّبَهَا وَ يَمْنَعَهَا وَ يُخْرِجُحُمُ

ص ۴۰۷-۴۰۸). در نتیجه حتمیت و قطعیت اولین شاخصه حکمرانی مهدوی است که در قالب سنت الهی توجیه می‌شود. از منظر قرآن در این مورد به دو دسته آیات استخلاف و وراثت و پیروزی حق بر باطل استناد می‌شود. در دسته نخست، استخلاف و وراثت سراسر زمین در حکمرانی مهدوی نمود پیدا می‌کند و به دلیل آنکه استخلاف، سنت الهی است به حتم محقق خواهد شد. در دسته دوم از نگاه قرآن، فرجام بشریت با پیروزی حق بر باطل و در قالب حکمرانی مهدوی به وقوع می‌پیوندد و از آنجا که چیرگی حق بر باطل سنت الهی است، حکمرانی مهدوی به تبع آن پابرجا خواهد شد.

۳-۴. عدالت محوری

عدالت، مصدر از ریشه «عدل» می‌باشد (ابن درید، ۱۹۸۷، ج ۲، ص ۶۶۳) و این ریشه در دو معنای متضاد راستی و کژی می‌آید (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۲۴۶). در کاربرد قرآنی، معنای تساوی و رعایت استحقاق‌ها در عدل نهفته است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۵۵۱؛ مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۵۳)، همانند کلمه قسط که رساننده همین معناست؛ گرچه با دقت نظر تفاوت‌هایی میان عدل و قسط دیده می‌شود. عدالت به معنای پرداخت حق انسان‌ها و در مقابل آن ظلم یعنی دریغ آدمیان از حقوق آنهاست، اما قسط به این معنا می‌باشد که حق کسی را به دیگری ندهد و تبعیض روا ندارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۶، ص ۱۴۳). همچنین عدل عام‌تر از قسط است و عدل ظاهر روشن را قسط گویند و از همین رو پیمانانه و ترازو را قسط نام‌گذاری کرده‌اند (ابوهلال عسکری، ۱۴۰۰ق، ص ۲۲۹). قرآن کریم به عدل و قسط فرمان می‌دهد و آن را رسالت پیامبران و نبی اکرم (ص) معرفی می‌کند (اعراف، ۲۹؛ نحل، ۹۰؛ حدید، ۲۵؛ شوری، ۱۵). برقراری عدالت در منظومه آیات الهی در جنبه‌های گوناگون حیات بشری توصیه شده است. به طور نمونه، عدل و قسط در امور مالی چون دین و بدهی، مال یتیمان و پیمانانه و ترازو (بقره، ۲۸۲؛ نساء، ۳؛ الرحمن، ۹) و مسائل نظامی مانند صلح (حجرات، ۹) و امور قضایی مثل قضاوت و شهادت (نساء، ۵۸؛ مائده، ۱۰۶) محور و اساس قرار گرفته است. با توجه به آیه «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید، ۵۷) مشخص می‌شود که برپایی قسط در موارد گوناگون به دست خود مردم شکل می‌گیرد و انبیاء نقش تربیتی دارند و در نتیجه این آیه انطباق حداکثری با بحث حکمرانی دارد؛ زیرا حکمرانی فرایند نظام‌مندی است که هدایت‌گری، تسهیل‌گری و راهبری جامعه از مبدأ تا مقصد را برعهده دارد و تنظیم‌گر امور است، نه آنکه اعمال قدرت داشته باشد. بنابراین، روح مشارکت در آن جریان داشته و مردم و نهادها در آن نقش پررنگی دارند. از آنجا که حکمرانی مهدوی از نوع حکمرانی الهی و دین‌محور است، عدالت از شاخصه‌ها و اهداف اصلی آن به‌شمار می‌آید. اهداف حکمرانی مهدوی توجیه‌گر اصل حکمرانی مهدوی است که به سه هدف

مِنْهَا كَمَا حَوَّاهَا رَسُولُ اللَّهِ ص وَ مَتَّعَهَا إِلَّا مَا كَانَ فِي آيِدِي شَيْعَتِنَا فَإِنَّهُ يَقَاطِعُهُمْ عَلَى مَا فِي آيِدِيهِمْ وَ يَتْرُكُ الْأَرْضَ فِي آيِدِيهِمْ..

نظر مرتبه و ابعاد، جامعیت دارد و همه‌جانبه است. ۳- عدالت مهدوی مقبولیت دارد و نزد همگان پذیرش می‌شود.

چهارم؛ در برخی آیات تأویل‌یافته، به حکمرانی مهدوی به عنوان شاخصه عدالت محوری اشاره رفته است. به طور نمونه ظاهر آیه «اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (حدید، ۱۷) درباره زنده شدن زمین پس از مرگ آن است، اما تأویل آن به حکمرانی مهدوی است که پروردگار زمین را پس از مرگ آن، با حکمرانی پیشوایان گمراه، با ظهور قائم و عدل او حیات می‌بخشد^۱ (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص ۲۵).

کندوکاو روایات مهدویت در زمینه عدل گسترده در دوران پس‌ظاهر نیز شاخصه عدالت محوری در آیات یادشده را تأیید می‌کند. به طور مثال، در بیان امام صادق(ع)، با قیام امام مهدی(ع)، عدالت درون خانه‌ها چون سرما و گرما نفوذ می‌نماید^۲ (نعمانی، ۱۳۹۷ق، ص ۲۹۷). این روایت، گسترش فوق‌العاده عدالت در حکمرانی مهدوی را ترسیم می‌نماید که همانطور که سرما و گرما به اندرونی خانه‌ها راه می‌یابد، عدالت نیز در همه سطوح جامعه و لایه‌های آن رخنه می‌کند. در حدیث دیگری امام رضا(ع) فرمودند: «در هنگام خروج امام زمان(ع)، زمین با نور او روشن می‌شود و آن حضرت میزان عدل را برپا می‌کند و هیچ کس به دیگری ظلمی روانی ندارد»^۳ (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۷۲).

۳-۵. دین محوری

دین محوری دیگر شاخصه حکمرانی مهدوی است؛ به طوری که اقامه دین از اهداف بلندمدت حکمرانی مهدوی به‌شمار می‌آید و با ظهور آن حضرت، دین در فرجام تاریخ بشریت در سراسر گیتی برپا می‌گردد. رابطه اقامه دین با ظهور آن حضرت، رابطه‌ای دوسویه است؛ زیرا هم اقامه دین، فرع ظهور و هم ظهور فرع بر اقامه دین است. در مقطع زمانی پیش‌ظاهر، اقامه دین پیش‌شان رخداد ظهور است؛ زیرا یکی از وظایف منتظران و جامعه منتظر در دوره غیبت، زمینه‌سازی ظهور بوده و حکمرانی ولی فقیه که حکمرانی زمینه‌ساز است، همین مهم را عهده‌دار است. در حکمرانی ولی فقیه همگی برای آمادگی ظهور تلاش می‌کنند که یکی از مهم‌ترین راه‌های آن، اقامه دین در جامعه است. از این رو تحقق سریع‌تر دین در سطوح گوناگون در جامعه، رخداد سریع‌تر ظهور را در پی دارد. اما در دوران پس‌ظاهر، بواسطه حکمرانی مهدوی، دین در جامعه برپا می‌شود و همگی با هدایتگری و راهبری حکمرانی مهدوی به دین اسلام می‌گروند و از

۱. «أَلَا تَسْمَعُ قَوْلَهُ تَعَالَى فِي الْآيَةِ التَّالِيَةِ لَهُدَى الْآيَةِ- اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ أَيْ يُحْيِيهَا اللَّهُ بِعَدْلِ الْقَائِمِ عِنْدَ ظُهُورِهِ بَعْدَ مَوْتِهَا بِجُورِ أَيْمَةِ الضَّلَالِ».

۲. «قَالَ أَمَّا وَاللَّهِ لَيَدْخُلَنَّ عَلَيْهِمْ عَدْلُهُ جَوْفَ بُيُوتِهِمْ كَمَا يَدْخُلُ الْحَرُّ وَالْقُرَّ».

۳. «فَإِذَا خَرَجَ أَسْرَقَتْ الْأَرْضُ بِنُورِهِ وَوَضَعَ مِيزَانَ الْعَدْلِ بَيْنَ النَّاسِ فَلَا يُظْلَمُ أَحَدٌ أَحَدًا».

همین جاست که اقامه دین، فلسفه وجودی امام مهدی (ع) به شمار می‌رود (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۹۷-۹۸).

حکمرانی مهدوی با شاخصه دین محوری، از منظر آیات مهدویت با دو ویژگی نمود می‌یابد:

نخست؛ تثبیت و استقرار دین. در آیه «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لِيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ» (نور، ۵۵)، وعده الهی بر تمکین دین اسلام روی زمین قرار گرفته است. تمکین به معنای تثبیت و تقویت (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۲۵۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۱۱۳) و کنایه از زوال ناپذیری و استواری یک چیز است. به طوری که مانعی بر اثرگذاری آن وجود ندارد. بنابراین، تمکین دین به این معناست که در جامعه بدان عمل می‌شود و در اجرای آن سستی راه ندارد و بدون اختلاف به اصول معارف آن تمسک می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۵، ص ۱۵۲). تحقق وعده الهی حتمی است و بدون شک، دین اسلام در آینده بشر در حکمرانی مهدوی استقرار می‌یابد و خللی در کاربست آن در جامعه جهانی پیدا نمی‌شود.

دوم؛ جهان‌شمولی دین. در برخی از آیات قرآن، چیرگی اسلام بر دیگر ادیان و گستره جغرافیایی آن مورد توجه قرار گرفته است. بنابر آیه «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَ دِينَ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (توبه، ۳۳)، خدا، رسولش را با هدایت و دین حق فرستاده تا دین حق را بر همه ادیان چیره گرداند؛ گرچه مشرکان از این غلبه ناراضی باشند. «ظهر علی» در لغت به معنای غلبه و علو آمده (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۶، ص ۱۳۵) و در این آیه به معنای غلبه دین حق بر تمامی ادیان است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۴۱). دین حق اشاره به دین اسلام دارد و در اینکه غلبه آن، غلبه منطقی است یا چیرگی جسمانی و قدرت ظاهری، در میان مفسران محل گفتگو است، که با توجه به اطلاق مفهوم آیه، غلبه همه‌جانبه درست‌تر به نظر می‌آید (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۷، ص ۳۷۱-۳۷۲). هنگامه چنین استیلائی، در حکمرانی مهدوی می‌باشد؛ زیرا از زمان ارسال نبی اکرم (ص) تاکنون، چیرگی دین حق رخ نداده و تنها به دست امام مهدی (عج) محقق می‌شود. در بیان امام صادق (ع)، تأویل آیه در مورد خروج امام مهدی (عج) است که با قیام وی هیچ کافر و مشرکی باقی نخواهد ماند، مگر آنکه خروج امام برایش ناپسند است^۱ (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۷۰). در آن هنگام است که اسلام به اراده پروردگار بر همه دین‌ها غالب می‌آید^۲ (فندوزی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۲۴۰).

۱. «قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَ دِينَ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ فَقَالَ وَ اللَّهُ مَا نَزَلَ تَأْوِيلُهَا بَعْدَ وَ لَا يَنْزِلُ تَأْوِيلُهَا حَتَّىٰ يَخْرُجَ الْقَائِمُ ع فَإِذَا خَرَجَ الْقَائِمُ ع لَمْ يَبْقَ كَافِرٌ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ وَ لَا مُشْرِكٌ بِإِلَهِمَ».

۲. «و عن زين العابدين، و عن الباقر (رضي الله عنهما) قال: إن الاسلام قد يظهره الله على جميع الأديان عند قيام القائم عليه السلام».

همچنین روایات مرتبط با آیه «أَفَعَيَّرَ دِينَ اللَّهِ يَتَّبِعُونَ وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ كَرْهاً وَ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ» (آل عمران، ۸۳)، دوره پساظهور را زمانه تسلیم همگان در برابر دین اسلام معرفی می‌کند. رفاعه بن موسی گوید از امام صادق (ع) شنیدم که فرمود: «هنگامی که قائم ظهور کند، هیچ زمینی باقی نمی‌ماند، مگر آنکه در آن ندای شهادت به توحید و رسالت نبی (ص) بلند می‌شود»^۱ (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۱، ص ۱۸۳) در روایتی دیگر آمده که «با قیام قائم، به عدل حکم می‌گردد و ظلم برکنده و راه‌ها ایمن می‌شود. زمین برکاتش را بیرون می‌آورد و حق به اهلش بازمی‌گردد و اهل دینی باقی نمی‌ماند، مگر آنکه اسلام و ایمان می‌آورد»^۲ (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۸۴).

۴. نتیجه‌گیری

حکمرانی مهدوی، آخرین الگوی حکمرانی اسلامی است که با حاکمیت شخص امام زمان (ع)، جامعه و شهروندان را به سوی عدالت فراگیر و اقامه عبودیت در سراسر زمین سوق می‌دهد. آیات قرآن کریم در موضوع مهدویت، شاخصه‌های این نوع از حکمرانی را ترسیم می‌کند. نخستین شاخصه، حتمیت و قطعیت حکمرانی مهدوی است. بنابر کلام الهی، وعده و اراده خدا بر آن است تا پایان بشریت با حکمرانی مهدوی رقم بخورد و وعده الهی تخلف‌ناپذیر است و سنت پروردگار تحقق حکمرانی مهدوی را تردیدناپذیر می‌کند. افزون بر آن، در ورای تنازع حق و باطل در درازنای تاریخ، جریان حق در انتها غالب می‌آید و حکمرانی مهدوی که مصداق کامل حق است، ظهور و بروز می‌یابد. دومین شاخصه، عدالت محوری است که هدف بعثت همه پیامبران است، تا قسط و عدل بدست مردم در جامعه برپا شود. امام مهدی (ع) مخاطب عام اوامر قرآنی به برپایی عدل و تحقق بخش هدف انبیاء است که با هدایت‌گری و تسهیل‌گری، چنین هدفی را به سامان می‌رساند و براساس سیره نبوی و علوی، به اقامه عدل در جامعه جهانی مبادرت می‌نماید. آخرین شاخصه، دین‌محوری است که هدف نهایی حکمرانی مهدوی به‌شمار می‌آید. بر پایه آیات الهی، دین اسلام در دوران پساظهور و در حکمرانی مهدوی تثبیت گردیده و استقرار می‌یابد و بر دیگر ادیان چیره می‌شود و در سراسر گیتی اقامه می‌گردد.

۱. «عن رفاعه بن موسی قال: سمعت أبا عبد الله (ع) يقول «وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ كَرْهاً» قال: إذا قام القائم (ع) لا يبقى أرض إلا نودي فيها بشهادة أن لا إله إلا الله - وأن محمداً رسول الله».

۲. «رَوَى عَلِيُّ بْنُ عَفَّانَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: إِذَا قَامَ الْقَائِمُ عَ حَكَمَ بِالْعَدْلِ وَ ازْتَمَعَ فِي أَيَّامِهِ الْجَوْرُ وَ اأَمْنَتْ بِهِ السُّبُلُ وَ اأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ بَرَكَاتِهَا وَ رَدَّتْ كُلَّ حَقٍّ إِلَى أَهْلِهِ وَ لَمْ يَبْقَ أَهْلٌ دِينٍ حَتَّى يُظْهِرُوا الْإِسْلَامَ وَ يَعْتَرِفُوا بِالْإِيْمَانِ أَمَا سَمِعْتَ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعاً وَ كَرْهاً وَ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ».

منابع

قرآن کریم.

- ابن درید، محمد بن حسن (۱۹۸۷م). *جمهرة اللغة*. بيروت: دار العلم للملايين، ج ۲.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق). *معجم مقاییس اللغة*. قم: مکتب الإعلام الإسلامی، ج ۴.
- ابومعاش، سعید (۱۴۳۰ق). *الإمام المهدي ع في القرآن والسنة*. مشهد: مجمع البحوث الإسلامية.
- ابوهلال عسکری، حسن (۱۴۰۰ق). *الفروق في اللغة*. بيروت: دار الآفاق الجديدة.
- ازهری، محمد (۱۴۲۱ق). *تهذيب اللغة*. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ج ۶.
- الهی نژاد، حسین (۱۳۹۵). *مهدویت پژوهی مسأله شناسی معرفت شناسی و مبانی شناسی*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- الهی نژاد، حسین (۱۴۰۲). *رابطه حکمرانی متعالی مهدوی و حکمرانی مطلوب ولی فقیه*. جامعه مهدوی، شماره ۸، ص ۹-۳۷.
- الهی نژاد، حسین (۱۴۰۳). *فلسفه حکمرانی مهدوی*. جامعه مهدوی، شماره ۱۰، ص ۹-۳۰.
- الهی نژاد، حسین (۱۴۰۴). *بررسی و تحلیل مبانی و مباحث نظری حکمرانی مهدوی*. *مطالعات حکمرانی اسلامی*، شماره ۱، ص ۱۴۰-۱۶۶.
- بحرانی، سید هاشم (۱۴۲۷ق). *المحجة في ما نزل في القائم الحجة*. قم: دار المودة.
- بور، مارک (۱۳۹۷). *حکمرانی*. مترجم: عرفان مصلح و زهره کریم میان. تهران: نشر کرگدن.
- بیضاوی، عبدالله (۱۴۱۸ق). *أنوار التنزيل وأسرار التأويل*. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ج ۴.
- حق شناس، علی محمد و همکاران (۱۳۷۹). *فرهنگ معاصر هزاره*. تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۴۰۲). *حکمرانی قبیله ای*. *مجله خردورزی*، (۲)، صص ۱۲-۲۱.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت نامه*. تهران: دانشگاه تهران، ج ۶.
- راغب اصفهانی، حسین (۱۴۱۲ق). *مفردات ألفاظ القرآن*. بيروت: دار الشامية.
- زمنخشی، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعین الأقبول في وجوه التأويل*. بيروت: دار الکتب العربي، ج ۳.
- سلیمیان، خدامراد (۱۴۰۳). *نقش مردم در حکمرانی مهدوی*. *تحقیقات کلامی*، شماره ۴۷، ص ۱۳۱-۱۵۱.
- صدوق، محمد (۱۳۹۵). *کمال الدین و تمام النعمة*. تهران: دار الکتب الإسلامية، ج ۲.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ق). *المیزان في تفسير القرآن*. بيروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ج ۱۹، ص ۱۵.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان في تفسير القرآن*. تهران: ناصر خسرو، ج ۷.
- طیب، عبدالحسین (۱۳۶۹). *أطيب البیان في تفسير القرآن*. تهران: اسلام، تهران، ج ۹.
- عیاشی، محمد (۱۳۸۰ق). *تفسير العیاشی*. تهران: المطبعة العلمية، ج ۱.
- فخر رازی، محمد (۱۴۲۰ق). *التفسير الكبير*. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ج ۲۴.
- فیض کاشانی، محمدحسین (۱۴۱۵ق). *تفسير الصافي*. تهران: مکتبة الصدر، ج ۳.
- قلی پور، رحمت الله (۱۳۸۴). *تحلیل رابطه الگوی حکمرانی خوب و فساد اداری*. *مدیریت فرهنگ سازمانی*، شماره ۱۰،

ص ۷۶-۸۹.

- قندوزی، سلیمان (۱۴۲۲ق). *ینابیع المودة لذوی القربی*. قم: دار الأسوة للطباعة و النشر، ج ۳.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. تهران: دار الکتب الإسلامية، ج ۱.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). *التحقیق*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ج ۸.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*. قم: کنگره شیخ مفید، ج ۲.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الإسلامية، ج ۶-۷.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). *حکومت جهانی مهدی علیه(ع)*. قم: نسل جوان.
- ملاصدرا، محمد (۱۳۸۳). *شرح أصول الکافی*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ج ۱.
- مهدی پور، علی اکبر (۱۳۸۸). *پژوهه مهدوی*. قم: رسالت.
- مؤسسه معارف اسلامی (۱۴۲۸ق). *معجم الأحادیث الإمام المهدی(ع)*. قم: مسجد مقدس جمکران.
- نعمانی، محمد. (۱۳۹۷ق). *الغیبة*. تهران: مکتبه الصدوق.
- واله، حسین (۱۴۰۰). *دین و حکمرانی چالش‌ها و تأمل‌ها*. تهران: طرح نو.
- ویسی، هادی (۱۳۹۲). *درآمدی بر دولت محلی*. تهران: سمت.